

Imam al-Ḥasan al-‘Askarī’s Response to Prevailing Intellectual and Theoretical Challenges in Samarra

Fateme Alipur¹, Hamed Qaraati²

(Received on: 2022-7-13; Accepted on: 2023-4-29)

Abstract

Like other Shiite Imams, the eleventh Imam, al-Ḥasan al-‘Askarī, not only focused on the survival of human material and spiritual life but also remained vigilant to contemporary opportunities and threats. He implemented various measures and solutions to address these. Drawing on historical and hadith sources and employing a descriptive-analytic method, this research provides a brief account of the intellectual and theoretical challenges prevailing in Samarra at the time. It seeks to answer the following question: Despite pervasive limitations, what measures, positions, and solutions did Imam al-Ḥasan al-‘Askarī adopt to address these challenges? Research findings indicate that by relying on doctrinal principles such as monotheism, avoiding extremism and exaggeration, promoting tolerance and lenience, raising awareness about the tricks of deviant groups, dispatching religious scholars to vulnerable societies, and responding to religious queries, the Imam successfully protected religious and doctrinal teachings.

Keywords: Imam al-Ḥasan al-‘Askarī, approach, intellectual challenges, Samarra, doctrinal deviations.

1. Leve-3 graduate, Jami‘a al-Zahra Seminary, Islamic History; Member of the Academic Research Society of History, Jami‘a al-Zahra, Qom, Iran. Email: falipur135@gmail.com

2. Assistant Professor, Department of Islamic History, Bagheral Uloom University, Qom, Iran. (corresponding author). Email: Gharaati_1359@yahoo.com

مواجهه امام حسن عسکری (ع) با معضلات فکری و معرفتی رایج در سامراء

فاطمه علی‌پور^۱، حامد قرائتی^۲

[تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۴/۲۲؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۲/۹]

چکیده

امام حسن عسکری (ع) همچون دیگر ائمه افزون بر توجه به امتداد حیات مادی و معنوی بشریت، از رویدادها، فرصت‌ها و تهدیدهای پیرامونی و عصری خود نیز غافل نبودند و مجموعه‌ای از اقدام‌ها و راهکارها را ناظر به آن اتخاذ می‌کردند. این تحقیق با تکیه بر منابع تاریخی و حدیثی و با روش توصیفی - تحلیلی پس از گزارش اجمالی از معضلات فکری و معرفتی رایج در شهر سامراء، درصدد پاسخ به این پرسش است که امام حسن عسکری (ع) با وجود محدودیت‌های فراگیر، چه اقدام‌ها، مواضع و تدابیری را در قبال این معضلات اتخاذ نموده‌اند؟ یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد امام حسن عسکری (ع) با تأکید بر اصول اعتقادی همچون توحید، پرهیز از افراط‌گرایی و غلو، تسامح و بردباری، آگاه‌کردن جامعه از ترفندهای منحرفان، اعزام عالمان دینی به جوامع آسیب‌دیده و پاسخگویی به پرسش‌های دینی، رسالت خود در صیانت از تعالیم و آموزه‌های دینی و اعتقادی را به انجام رساندند. **کلیدواژه‌ها:** امام حسن بن علی (ع)، مواجهه، معضلات فکری، سامراء، انحراف معرفتی.

۱. دانش‌آموخته سطح سه جامعه الزهرا (س)، رشته تاریخ و عضو انجمن علمی پژوهشی تاریخ جامعه الزهرا (س)،

قم، ایران f.alipur135@gmail.com

۲. استادیار گروه تاریخ اسلام، دانشگاه باقرالعلوم (ع)، قم، ایران. (نویسنده مسئول) Gharaati.1359@yahoo.com

مقدمه

رجوع به تاریخ زندگانی اهل بیت (ع) دارای ابعاد و فواید متعددی است که برخی کمتر مورد توجه قرار گرفته یا در قالب‌های کلی باقی مانده است؛ همان‌طور که به نظر می‌رسد در محافل دینی از تاریخ اهل بیت (ع) بیشتر برای بیان مظلومیت یا فضایل سخن به میان آمده است و با وجود توصیه‌های قرآنی و روایی، به زندگی ایشان کمتر در جایگاه الگو یا سبک زندگی نگاه شده است. با وجود اینکه نتایج جستجوهای معمول نشان از توجه به سیره اهل بیت (ع) در سال‌های اخیر و در مجامع علمی است، باز هم نگاه‌های غیرمسئله‌محور باعث شده است دستاوردهای سیره پژوهشی در مواردی کلی، توصیفی یا غیرکاربردی محدود بمانند. آسیب دیگری که در مطالعات تاریخ اهل بیت (ع) مشاهده می‌شود، منقطع کردن مواضع، رویکردها و اقدام‌های معصومان (ع) از جامعه پیرامونی است؛ به طوری که در موارد متعددی اهل بیت (ع) محبوس و بی‌توجه به جامعه عصر خویش توصیف شده‌اند و تصویری نمادساز از حیات مادی و معنوی ایشان ارائه می‌دهند؛ تصویری که در آن مسئولیت‌ها و نقش‌آفرینی اهل بیت (ع) به امور ماورائی محدود می‌شود و گویی توجهی به فرصت‌ها و تهدیدهای خرد و کلان جامعه نداشته‌اند. این تحقیق با تکیه بر منابع تاریخی و روایی در مقام پاسخ به این مسئله است که امام حسن عسکری (ع) با وجود سختگیری‌های خلفای عباسی (۱۳۲ - ۶۵۶ ق)، در مواجهه با معضلات فکری و معرفتی رایج در محیط اجتماعی سامراء چه اقدام‌ها و راهکارهایی را به کار بسته‌اند؟

پیشینه پژوهشی

با وجود تلاش ارزشمند محققان و پژوهشگران در تبیین سیره امام حسن عسکری (ع) در عرصه‌های مختلف اجتماعی، کمتر می‌توان به آثاری دست یافت که بین چالش‌ها و مسائل محیطی حاکم بر شهر سامراء و رسالت مادی و معنوی امام حسن عسکری (ع) پیوندی روشمند برقرار نموده باشد. با این وجود بررسی‌های ژرفی در تاریخ، سیره و مناسبات اجتماعی امام حسن عسکری (ع)

صورت گرفته است؛ از جمله پایان‌نامه «تحلیل صدور و گونه‌شناسی احادیث امام عسکری (ع) با توجه به جریان‌های فکری و اجتماعی معاصر ایشان» اثر مدبر حسین در مقطع کارشناسی ارشد (مدبر حسین، ۱۳۹۷) و مقالاتی مانند «پاسخ‌های امام حسن عسکری به ده پرسش فقهی» (پاک‌نیا تبریزی، ۱۳۸۸)، «تحلیل و بررسی سیاست فرهنگی ابن‌الرضا (امام جواد، هادی و عسکری (ع))» (دهقانی، ۱۳۹۵)، «جلوه‌های هدایت در سیره و سخن امام حسن عسکری (ع)» (عابدی، ۱۳۸۳)، «رهنمودهای امام حسن عسکری (ع) برای زنان» (پاک‌نیا تبریزی، ۱۳۸۶)، «گوشه‌هایی از تلاش علمی امام حسن عسکری (ع)» (حسینی، ۱۳۸۴) و «مقایسه نحوه مواجهه امام حسن عسکری (ع) با اقدامات ضداسلامی خلفای عباسی و جریان‌های شبه‌افکن» (زینلی و حسینی کجانی، ۱۳۹۹). در این حوزه کتابی نیز با عنوان پرسش‌های مردم و پاسخ‌های امام حسن عسکری (ع) (قاضی زاهدی گلپایگانی، ۱۳۹۲) منتشر شده است؛ اما همان‌طور که از عناوین آثار آشکار است، این آثار با وجود اتقان و ارزشمندی، بر مسائل و معضلات فکری و معرفتی تمرکز نیافته‌اند. مراد از معضلات فکری در این مقاله، چالش‌ها، لغزش‌ها، انحراف‌ها و آسیب‌هایی است که جامعه اسلامی را در حوزه باورها و اندیشه‌ها تهدید می‌نماید. گفتنی است این مقاله از گردآوری فهرستی از نام اشخاص و گروه‌های چالش‌آفرین خودداری کرده است و در چند محور کلی به گونه‌شناسی آنها می‌پردازد و البته در مقام اقامه شواهد و مصادیق از آنها نام برده است.

در این تحقیق سامراء در جایگاه ظرف تحقق معضلات و راهکارها در نظر گرفته شده است. هر چند هم معضلات و هم راهکارها بالضرورة محدود به این شهر نیست و ممکن است در دیگر بلاد نیز مصداق داشته باشند. این شهر در زمان معتصم عباسی (حک ۲۱۸ - ۲۲۷ ق) تأسیس شد و متوکل (حک ۲۳۲ - ۲۴۷) آن را توسعه داد (مقدسی، ۱۴۱۱: ص ۱۲۲). در ابتدا «سرور من رای» یا «سر من رای» نامیده می‌شد؛ اما با ورود به دوران انحطاط و ویرانی به «ساء من رای» یا سامراء شهرت یافت (مقدسی، ۱۴۱۱: ص ۱۲۲). در سامراء افزون بر مسلمانان، پیروان ادیان دیگری همچون مسیحیت، یهودیت و مجوس نیز زندگی می‌کرده‌اند؛ همچنین مذاهب اسلامی حنبلی، شیعیان و مالکیان از

هواداران قابل توجهی در این شهر برخوردار بوده‌اند (مقدسی، ۱۴۱۱: ص ۱۲۶). با وجود اینکه امام علی بن محمد الهادی (ع) به این شهر احضار شدند و در حالت تبعید زندگی می‌کردند، میان ساکنان این شهر از احترام خاصی برخوردار بودند. در روز تشییع جنازه، کثرت جمعیت به گونه‌ای بود که نماز برایشان که توسط احمد بن متوکل عباسی اقامه شد، تنها در یکی از خیابان‌های بزرگ سامراء به نام «شارع ابی احمد» میسور شد و مردم بر مصیبت ایشان گریان بودند (یعقوبی، [بی‌تا]: ج ۲، ص ۵۰۳).

معضلات فکری و معرفتی شهر سامراء

عصر امامت عسکریین (ع) دوره تشدید فعالیت فرقه‌ها و گروه‌های مختلف فکری در فضای جامعه اسلامی است؛ این گروه‌ها توانسته بودند سطوح مختلف جامعه اسلامی از جمله جامعه شیعیان را تحت تأثیر خود قرار دهند و در مواردی موجب بروز انحراف‌های عقیدتی بین پیروان اهل بیت (ع) گردند (کلینی، ۱۴۰۱: ج ۲، ص ۶۳۸). در پیش‌بودن دوره غیبت امام عصر (عج) نیز اهمیت پرداختن به این معضلات را دوچندان می‌کرد. این معضلات که ناظر به گروه‌ها و افراد دارای تنوع و تعدد بسیاری بود را می‌توان در چند گروه مجسمه، ثنویه، صوفیه، غالیان و واقفیه دسته‌بندی کرد. در این میان صرف نظر از گروه‌های پیش‌گفته، موضوعاتی چون فتنه خلق قرآن نیز توانسته بود بحران‌های فکری و اعتقادی با دامنه‌های سیاسی را در جامعه موجب شود. به طور طبیعی بسیاری از این معضلات محدود به شهر سامراء نبود و ممکن است در دیگر بلاد اسلامی نیز رواج داشته باشند.

الف) عداوت در برابر اهل بیت (ع)

ناصبیان از جریان‌های فعال در سامراء هستند. واژه «نصب» در اصطلاح به معنای دشمنی و کینه‌توزی در برابر «علی بن ابی طالب (ع)» است (حق‌ی برسوی، [بی‌تا]: ج ۱۰، ص ۴۶۴) و ناصبی کسی است که با مذمت کردن و نکوهش امام علی (ع) ایشان را سرزنش می‌کند (ذهبی، ۱۴۱۳: ج ۷، ص ۳۷۰). گفتنی است برخی تظاهر و اعلان دشمنی را در تعریف نصب شرط دانسته‌اند

(شهید ثانی، ۱۴۰۴: ص ۱۵۷؛ خویی، [بی‌تا]: ج ۳، ص ۶۹). اگرچه تفکر ناصبی‌گری در عصر امام حسن عسکری (ع) رونق پیشین را نداشت و در مواردی به برتردانستن عثمان بر امام علی (ع) تنزل یافته بود (طبرسی، ۱۴۰۳: ج ۱، ص ۲۱)؛ با این وجود فعالیت محدود آن می‌توانست بیگانگی هرچه بیشتر جامعه اسلامی از مکتب و آموزه‌های تعالی بخش اهل بیت (ع) را به دنبال داشته باشد. با رجوع به منابع می‌توان به شواهدی مبنی بر حضور چنین جریان‌هایی در شهر سامراء دست یافت؛ همچون گزارش ابن شهرآشوب مبنی بر ناسزاگویی برخی افراد به امام حسن عسکری (ع) در اماکن و معابر عمومی سامراء (ابن شهرآشوب، ۱۴۲۹: ج ۴، ص ۴۳).

ب) افراط و غلوگرایی

از دیگر جریان‌های تأثیرگذار بر جامعه اسلامی به‌ویژه جامعه شیعه، جریان غلوگرایی مفوضه است. تفویض در لغت به معنای رد کردن و واگذار کردن (ابن اثیر، ۱۳۶۷: ج ۳، ص ۴۷۸)، تسلیم کردن و ترک منازعه (تهانوی، [بی‌تا]: ج ۲، ص ۱۶۱۸) است؛ در اصطلاح فرقه‌شناسان عبارت است از کسانی که معتقد بودند خداوند امر خلقت، رزق و دیگر امور از شئون الهی را به پیامبر (ص) یا ائمه (ع) واگذار کرده است (اشعری، ۱۴۰۰: ص ۱۶). این گروه گرچه به نوعی از زیرمجموعه‌های غالیان به شمار می‌روند، به دلیل اهمیت و فراگیری می‌توان آنها را در جایگاه جریان مستقلی بررسی کرد. این جریان که شأن فرابشری برای ائمه قائل بودند، در عصر امام عسکری (ع) به فعالیت مشغول بودند و حضرت نیز به مواجهه با ایشان و برحذر داشتن جامعه اسلامی و شیعی از اندیشه‌های مشرکانه آنها اهتمام می‌ورزید (ابن شهرآشوب، ۱۴۲۹: ج ۴، ص ۴۲۴). گرچه فعالیت آنها بیشتر در جوامع شیعی بود و انتظار نمی‌رود در سامراء حضور چشم‌گیری داشته باشند، انتخاب شخصی به نام کامل بن ابراهیم مدنی^۲ از سوی مفوضه سامراء برای گفتگو با امام عسکری (ع) (ابن شهرآشوب، ۱۴۲۹: ج ۴، ص ۴۲۴) نشان از فعالیت این گروه در سامراء است.

ج) فعالیت تبلیغی مسیحیان

فعالیت اقلیت‌های مذهبی به‌ویژه در مواردی که جامعه دچار مشکلات داخلی بود، افزایش یافت یا بیش‌ازپیش تأثیرگذار بودند. با بررسی تحولات فکری شهر سامراء در عصر امام عسکری (ع) می‌توان به مواردی دست یافت که مبلغان مسیحی از شیوع معضلات اجتماعی برای دستیابی به اهداف خود سود جسته‌اند؛ مانند آنچه در خشکسالی سامراء رخ داده بود؛ چراکه اجابت نشدن دعای مسلمانان برای نزول باران از طرفی و باریدن باران پس از درخواست پیشوای مسیحیان شهر چالشی بزرگ را برای مسلمانان به وجود آورده بود. این گزارش گرچه در قالب فضایل‌نگاری نقل شده است، انعکاس آن را می‌توان در اخباری چون گران شدن ارزاق در سامراء (یعقوبی، [بی‌تا]: ج ۲، ص ۴۹۶) مشاهده کرد. بارش باران پس از استغاثه پیشوای مسیحیان در سامراء، مسلمانان ناامید را دچار تحیر و حتی تردید در حقانیت باورهای خود کرده بود (راوندی، ۱۴۰۹: ج ۱، ص ۴۴۱ - ۴۴۲).

د) تبدیل شدن مسئله علمی خلق قرآن به بحرانی اجتماعی

در موارد متعددی مسائلی که می‌توانست در مجامع علمی مطرح و مورد نقد و بررسی قرار گیرد، به عرصه‌های عمومی و حتی سیاسی تسری کرده بود و کارکردی ابزاری می‌یافت؛ از جمله مسئله مخلوق یا قدیم بودن قرآن، موضوعی که از سال‌ها قبل بروز و ظهور یافته بود و افزون بر عالمان اسلامی، خلفا و دولت‌مردان نیز به آن ورود کرده بودند. جعد بن درهم (م ۱۲۴) از اولین دانشمندانی است که این موضوع را مطرح کرد و در سال‌های آخر حکومت هشام ابن عبدالملک (حک: ۱۰۵ - ۱۲۵) به سبب این عقیده اعدام شد (ابن اثیر، ۱۳۸۵: ج ۵، ص ۲۶۳)؛ اما گسترش این موضوع در عصر عباسیان به‌ویژه زمان مأمون (حک: ۱۹۸ - ۲۱۸) بود؛ زیرا او پس از دستیابی به خلافت از مخلوق بودن قرآن جانب‌داری کرد و ضمن اعلام آن در جایگاه عقیده رسمی حکومت، مخالفان این نظریه را سرکوب کرد (ابن اثیر، ۱۳۸۵: ج ۶، ص ۴۲۳ - ۴۲۴). در نتیجه این مسئله از محدوده

مباحث علمی خارج شد و به جنجال عقیدتی-سیاسی بدل گردید. این دوره را تا زمانی که متوکل (حک: ۲۳۲ - ۲۴۷) بحث از آن را ممنوع اعلام کرد (ابن کثیر، [بی‌تا]: ج ۱۰، ص ۳۱۶)، عصر محنت قرآن نامیده‌اند (ایچی، ۱۳۷۰: ج ۱، ص ۶۰-۶۱). عصر امام حسن عسکری (ع) نیز به نوعی متأثر از این بحران بود و حتی جامعه شیعیان نیز دچار شبهه‌هایی در این موضوع شده بودند (طوسی، ۱۴۱۲: ص ۲۴۹).

هـ) انکار امامت و ولایت اهل بیت (ع)

مفاهیم و آموزه‌های شیعی که در واقع تعالیم و مبانی اسلام راستین هستند، به دلایل متعددی در جامعه اسلامی متروک و مغفول واقع شدند و به تدریج از ویژگی‌های جامعه شیعیان اثنی عشری شمرده شدند؛ مفاهیمی چون امامت و ولایت که با وجود دلایل متعدد قرآنی و روایی از اندیشه کلامی غیرشیعیان رخت برمی‌بست. این موضوع هرچه بیشتر باعث تغایر و در مواردی تقابل اندیشه‌های شیعی و دیگر فرق اسلامی می‌شد و قاطبه جامعه اسلامی را از مسیر هدایت دور می‌کرد. در این دوره افزون بر کاستی‌های معرفتی در حوزه‌های کلام، حدیث، تفسیر و تاریخ و سیره، در عرصه‌های اجتماعی نیز شاهد فعالیت گروه‌هایی هستیم که متأثر از رخداد‌های اجتماعی، در برابر اهل بیت (ع) اظهار دشمنی می‌کردند. این گروه‌ها که در دهه‌های نخستین هجری به عثمانیون شناخته می‌شدند، در عصر امام حسن عسکری (ع) با تفاوت‌هایی به نواصب شهرت یافتند.

شهر سامراء در عصر امام حسن عسکری (ع) به دلیل مرکز خلافت و تازه تأسیس بودن و همچنین دوربودن از خاستگاه‌های شیعی در عراق مانند کوفه، مستعد برای فعالیت گفتمان‌های ضدشیعی بود. به طوری که در منابع حدیثی و تاریخی گزارش‌هایی مبنی بر ناسزاگویی افرادی به امام حسن عسکری (ع) در معابر و انظار عمومی شهر سامراء مشاهده می‌شود (ابن شهر آشوب،

۱۴۲۹: ج ۴، ص ۴۳). ریشه اصلی این آسیب فکری و معرفتی را می‌توان بیگانگی جامعه اسلامی از مفاهیم اصیل اسلامی همچون امامت و ولایت اهل بیت (ع) در دو سطح عوام و خواص از جامعه دانست.

راهکارهای امام حسن عسکری (ع) برای مواجهه با معضلات فکری و معرفتی

امام حسن عسکری (ع) مانند پدران گرامی‌شان مبتنی بر رسالت دینی و دنیوی نه تنها میان پیروان خویش، بلکه میان مخالفان نیز به زهد و تقوا، حسن رفتار، بخشش و دستگیری شهره بودند (مفید، ۱۴۲۴: ج ۲، ص ۳۲۱)؛ از این رو همانند دیگر ائمه (ع) در برابر معضلات و چالش‌های رایج در جامعه، مجموعه‌ای از تدابیر، اقدام‌ها و سیاست‌ها را اتخاذ می‌نمودند. با توجه به معضلات و چالش‌های فکری و معرفتی پیش‌گفته در سامراء، مهم‌ترین راهکارهای امام حسن عسکری (ع) را می‌توان چنین برشمرد:

الف) توصیه به اعتدال و دوری از غلو

به دلیل رواج جریان‌های غالیانه، ائمه (ع) از دیرباز جریان غلو را زیر نظر داشتند و تدابیر متعددی را در مبارزه با آن اتخاذ می‌کردند (حاجی‌زاده، ۱۳۹۳: ص ۴۹ - ۹۲). امامان شیعه از سال‌های نخستین پیدایش این اندیشه با شدت به نقد و رد آراء و تعالیم ایشان می‌پرداختند و در مواردی رهبران این جریان را با وجود ادعای نزدیکی به اهل بیت (ع)، طعن و لعن می‌کردند و جامعه را از مراوده با ایشان برحذر می‌داشتند. این گروه‌ها که در عصر امام عسکری (ع) از شکل ابتدایی خود فاصله گرفته و عناوین و نظام‌نامه‌های اعتقادی متعددی را سامان داده بودند، از محبت و علاقه افراد به اهل بیت (ع) سود می‌جستند؛ چراکه محور اساسی تعالیم ایشان نسبت دادن ذات یا صفات خداوند به اهل بیت (ع) بود. امام حسن عسکری (ع) خطاب به جامعه، افزون برد

هرگونه ارتباط خود با این گونه جریان ها، به پایبندی خود به اصول اعتقاد اسلامی اصرار می ورزید و به صراحت می فرمودند: «آنها دروغ می گویند؛ خدا لعنت شان کند، بلکه دل های ما ظرف مشیت و خواست خداوند است. هرگاه خدا بخواهد، ما هم می خواهیم» (طوسی، ۱۴۱۱: ص ۲۴۶).

ب) برحذر داشتن از ورود به مباحث بدون اولویت

مسائل علمی در مواردی با خروج از حدود و چارچوب علمی به ابزاری در مناسبات و مناقشات سیاسی، اجتماعی و حتی فرقه ای تبدیل می شود و اساساً ماهیت علمی خود را از دست می دهند. از مصادیق چنین مسائلی در عصر امام حسن عسکری (ع)، مسئله خلق قرآن بود که حضرت با توجه به کارکردهای ابزاری و حاشیه ای، این مسئله را در قالبی کاملاً علمی مطرح و پاسخ داده اند؛ در حالی که تا پیش از این، مناقشات شدیدی بین موافقان و مخالفین خلق قرآن رخ داده بود و با ورود خلفای عباسی به این مناقشات، افراد بسیاری بازداشت یا کشته شده بودند (ابن اثیر، ۱۳۸۵: ج ۶، ص ۴۲۳). حضرت با توجه به این حواشی، تلاش داشتند با تبیین ها و روش های متنوعی از تبدیل شدن موضوعات علمی به فرصت ها و تهدیدهای اجتماعی - سیاسی جلوگیری کنند و نگاه ابزاری به موضوعات علمی و معرفتی را نقد نمایند؛ برای نمونه حضرت در مواجهه با مسئله قدیم یا حادث بودن قرآن تنها به بیان یک اصل کلی بسنده می کند و تلاش می نماید با تغافل یا بی توجهی به فروع و ابعاد این مسئله، بستر هرگونه سوءاستفاده جریان های مختلف از این موضوع را از بین ببرند. حضرت در مقام اعلام موضع در این مسئله فرمودند: «... خداوند آفریننده همه چیز است و هر چیزی غیر از خدا مخلوق است» (کلینی، ۱۴۰۱: ج ۱، ص ۱۰۳).

ج) استفاده از مؤلفه ها و مناسبات اجتماعی در تمایز مؤمنان از گمراهان

حضرت افزون بر اتخاذ مواضع علمی و نظری در تقویت بنیان فکری یکایک جامعه، از جایگاه و مناسبات اجتماعی نیز در تفکیک مسیر صلاح و هدایت از مسیر ضلال و گمراهی استفاده

می کردند؛ چراکه تمامی افراد جامعه قادر به فهم یا پیگیری مباحث و مناظرات علمی نبودند و ممکن بود به سادگی در معرض تأثیرگذاری مفاهیم و آموزه های انحرافی و التقاطی قرار گیرند. امام حسن عسکری (ع) در هر فرصتی حتی طلب دعای خیر از سوی همسایگان و اصحاب، بر مرز ایمان و کفر اصرار می ورزیدند؛ به طوری که امام (ع) از دعا برای مادر یکی از یارانشان که اعتقادات غالیانه داشتند، خودداری کردند (اربلی، ۱۴۲۱: ج ۳، ص ۳۰۶). از دیگر شواهد این راهکار امام اینکه با وجود توصیه امام به شرکت در جماعت یا تشییع جنازه های اهل سنت و عیادت از بیماران و خوش رفتاری در برابر ایشان (حرانی، ۱۳۹۷: ص ۳۶۷)، در برابر برخی از جریان های منحرف شیعی مانند واقفیه که حتی پیش از این به وجود آمده بود و اختلاط شان با شیعیان، آسیب آفرینی آنها را دوچندان کرده بود، به شدت موضع گیری می نمودند و به صراحت از ارتباط با ایشان حتی به شکل عیادت از بیماران یا شرکت در تشییع مردگان منع می کردند (راوندی، ۱۴۰۹: ج ۱، ص ۴۵۲). حضرت همچنین با استناد به آیات الهی نه تنها برخی از جریان های شیعی، بلکه برخی از علویان و افرادی که به لحاظ نسبی از «آل محمد» دانسته می شدند را سرزنش می کردند و ایشان را از مصادیق ظالمان معرفی می نمودند.^۳

د) تسامح و بردباری در مقابل جاهلان

امام حسن عسکری (ع) در جایگاه امام و رهبر جامعه به گونه شناسی آسیب ها و عوامل آن می پردازد و متناسب با نوع و سطح آسیب آفرینی آنها تدابیری را در رفع آسیب یا مواجهه با عاملان اعلام می کردند؛ امام در مواردی با سلوک و رفتاری همراه با تسامح و بردباری به اصلاح این آسیب ها می پرداختند؛ به طوری که حضرت در برخورد با یکی از ناصبیان که در انظار عمومی به دشنام دادن به اهل بیت (ع) اقدام می کرد و زمینه ساز تقدس زدایی و تنفرزایی به اهل بیت (ع) را در فضای عمومی سامراء فراهم می نمود، سکوت اختیار کردند و حتی پس از مرگش غلام خود را عهده دار تجهیز او می نمایند (ابن شهر آشوب، ۱۴۲۹: ج ۴، ص ۴۳). در گزارش دیگری امام در

زندان علی بن اوتاش را که بر آزار ایشان اصرار می‌ورزید، با متانت و بردباری زمینه‌ساز دگرگونی فکری و اعتقادی و درنهایت پیوستن او به زمره مؤمنان و دوست‌داران اهل بیت (ع) شدند (کلینی، ۱۴۰۱: ج ۱، ص ۵۰۸).

ه) اعزام کارشناسان مورد اعتماد برای مواجهه و پاسخگویی به شبهات

گفتنی است مقابله امام عسکری (ع) با انحراف‌ها در مواردی نیز با واسطه و تدبیر امام می‌گرفت. امام حسن عسکری (ع) در مواردی مستقیم به ارائه راهکار نمی‌پردازد و یکی از اصحاب را برای بررسی و حل معضل مامور می‌کردند؛ از جمله گروهی از شیعیان در مواجهه با فردی ناصبی درخواست راهنمایی کردند؛ این گروه از شیعیان در ملاقات حضوری اظهار داشته بودند فردی در نزدیکی ما زندگی می‌کند و ما را با برتری دادن دیگران بر امام علی (ع)، آزار می‌دهد و دلایلی می‌آورد که ما قادر به پاسخ به آن نیستیم. حضرت فرمود: «کسی را نزد شما می‌فرستم که پاسخ او را بدهد و او را مغلوب سازد و جایگاهش را نزد شما کوچک کند»؛ آن‌گاه حضرت یکی از شاگردانش را خواست و فرمود: «وقتی آنان جمع‌اند از ایشان بخواه تا سخن بگویند و حرف‌هایشان را بشنو و هنگامی که از تو خواستند، پس سخن بگو و آن شخص را مغلوب کن، آزارش را از شیعیان مرتفع کن و چیزی از استدلال برای او باقی نگذار» (طبرسی، ۱۴۰۳: ج ۱، ص ۲۱).

و) آگاه کردن جامعه از ترفندهای تبلیغی غیرمسلمانان

در مواردی جامعه به دلیل نبود آگاهی‌های لازم در حوزه معرفت دینی بسیار آسیب‌پذیر بود و هجمه‌های تبلیغی مخالفان دینی و مذهبی زمینه‌ساز تحیر و حتی تردید مسلمانان در باورهای دینی شده است. در عصر امام حسن عسکری (ع) نیز باریدن باران به واسطه دعای یکی از پیشوایان مسیحی چنین شرایطی را در شهر سامراء ایجاد کرد و حضرت دعوت دولت‌مردان برای حل این معضل را بدون در نظر گرفتن اختلاف‌های عمیق خود با حکمرانان اجابت نمودند.

حضرت با حضور در اجتماعی که آن فرد مسیحی به تبلیغ باور خود پرداخته بود، ترفند او در این باره را برای مردم آشکار کردند.^۴ البته حضرت در مواردی نیز برخی از نخبگان و شخصیت‌های مؤثر مسیحی را تحت تأثیر دانش و جایگاه الهی خود قرار دادند و زمینه ساز اعتقادشان به اسلام می‌شدند (راوندی، ۱۴۰۹: ج ۱، ص ۴۲۳).

ز) تأکید بر مفاهیم بنیادین اسلامی و شیعی

حاکمیت مخالفان اهل بیت (ع) و ظهور فرقه‌های خودساخته و بدعت‌های دینی باعث ایجاد بیگانگی فراگیری به معارف بنیادین اسلامی در حوزه‌های معرفتی و حتی اجتماعی و سیاسی شده بود؛ به طوری که این معارف بیش از آنکه اصل مشترک اسلامی شناخته شوند، از ویژگی‌های اعتقادی شیعیان اثنی‌عشری شناخته می‌شدند؛ از جمله این معارف مفاهیمی چون امامت (اربلی، ۱۴۲۱: ج ۲، ص ۲۲۳)، ولایت (مسعودی، [بی‌تا]: ص ۲۴۹) و مهدویت (مفید، ۱۴۲۴: ج ۲، ص ۳۳۱) بودند. جالب توجه اینکه با وجود اهتمام ائمه (ع) پیشین به تبیین و تشریح این مفاهیم، باز هم در عصر یازدهمین امام شیعی گروه‌های مختلفی از شیعیان و غیرشیعیان نیازمند آشنایی بیشتر با این مفاهیم بودند و امام حسن عسکری (ع) در قالب‌های مختلف مناظره، مکاتبه، اتمام حجت، کرامات، پاسخگویی به پرسش‌ها و بیان احادیث مختلف به تبیین این معارف می‌پرداختند. البته در این دوره به دلیل نزدیک شدن دوره امامت امام عصر (عج)، پرسش‌های زیادی درباره کیفیت امامت و حکمرانی ایشان مطرح می‌شد که امام عسکری (ع) به پاسخگویی در این باره پرداخته‌اند؛ چگونگی قضاوت امام عصر (عج) (مفید، ۱۴۲۴: ج ۲، ص ۳۳۱) از آن جمله است. در گزارشی امام حسن (ع) در توضیح این خبر که مهدی خراب‌کننده منابر خواهد بود، فرمودند حضرت با بدعت‌ها و هر آنچه مورد تأیید اولیای دین نباشد، مبارزه خواهند کرد (طوسی، ۱۴۱۱: ص ۱۳۳؛ مسعودی، [بی‌تا]: ص ۲۵۳). حضرت همچنین در مقام تبیین مبانی و پشتوانه‌های معرفتی تدابیر و مواضع خود به آیات قرآن استناد می‌جستند؛ برای نمونه هنگام

رهایی از بازداشت خلافت عباسی با استناد به آیه «يُرِيدُونَ لِيُطْفِئُوا نُورَ اللَّهِ بِأَفْوَهِهِمْ وَاللَّهُ مُتِمُّ نُورِهِ وَ لَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ» (صف: ۸۱) به تبیین مواضع خود در قبال حکمرانان عباسی و نقش حمایت‌های الهی در این باره پرداختند (مسعودی، [بی‌تا]: ص ۲۵۵؛ راوندی، ۱۴۰۹: ص ۲۳۹).

نتیجه

اثمه هدی (ع) در بیشتر دوران زندگانی خود با وجود استحقاق از جایگاه خلافت دور نگاه داشته شده بودند؛ اما مبتنی بر رسالت خود در موضوع امامت در برابر مسائل و معضلات جاری جامعه دوران خود غافل نبودند و متناسب با امکانات و اقتضائات به حل و رفع آنها همت می‌گماشتند. آنچه اهل بیت (ع) را از معمول رهبران متمایز می‌کرد، اهتمام به هدایت امت اسلامی فارغ از تمایزات فرقه‌ای بود. امام حسن عسکری (ع) امام یازدهم شیعیان اثنی عشری با وجود اینکه به همراه پدر گرامی‌شان به شهر سامراء احضار و در تبعید به سر می‌بردند، در برابر معضلات و مشکلات جاری در این شهر بی‌تفاوت نبودند. ایشان با تشخیص فرصت‌ها و تهدیدهای موجود در فضای پراشتاب و متلون شهر سامراء، معضلات فکری و معرفتی مردمان ساکن در این شهر را شناسایی می‌کردند و تدابیر و مواضعی را در این باره اتخاذ می‌نمودند؛ مواضعی که هدف اصلی‌اش گره‌گشایی از مشکلات مسلمین و رهنمون شدن به مسیر سعادت بود.

با توجه به گزاره‌های پیش‌گفته، معضلات فکری و معرفتی موجود در سامراء در یک گونه‌شناسی موضوعی بر حول محور شرک و تردید در توحید خداوند، تبلیغات دینی اهل کتاب، تبدیل شدن بحث خلق قرآن به مستمسک منازعات سیاسی، انکار امامت، افراط در باورمندی و مقامات اهل بیت (ع) قرار گرفته بود. امام حسن عسکری (ع) نیز مبتنی بر جایگاه و رسالت الهی خود در برابر جریان‌ها و تحولات فکری و معرفتی فعال در جامعه بی‌تفاوت نبودند و تلاش داشتند مجموعه‌ای از اقدام‌ها و تلاش‌ها را در مواجهه با این دسته از چالش‌ها به کار گیرند. ایشان با اولویت‌سنجی و به‌کارگیری تمامی ابزارها و روش‌های ممکن ابتدا به صیانت از اصول اعتقادی اسلامی همچون محوریت توحید و پرهیز

از غلو و افراط‌گرایی اقدام می‌نمود و در مرحله بعد به روشنگری جامعه در برابر ترفندهای جریان‌های انحرافی، پاسخ‌گویی به شبهات معرفتی و تربیت و اعزام کارشناسان دینی به محیط‌های آسیب‌پذیر اقدام می‌نمودند. ایشان گرچه به واسطه بردباری و تسامح در مقابل جاهلان، هدایت‌کنندگی خود را محدود به طیف خاصی ننموده بودند، در معاشرت‌های معمول با افراد مختلف به شناسایی آسیب‌های فکری و اعتقادی آنها همت می‌گماشت و مخاطبان خود را به آن توجه می‌دادند. ایشان همچنین با اولویت‌سنجی تحولات فکری و اعتقادی جامعه، مؤمنان را از ورود به منازعات و مباحث بدون اولویت هرچند که ظاهری علمی یا دینی داشتند، برحذر می‌داشتند.

پی‌نوشت:

۱. واژه نصب در لغت به معنای برپاداشتن و برپاکردن جنگ، دشمنی و سوء قصد به دیگری و نزاع و رفتار کینه‌توزانه و آشکارکردن دشمنی است (ابن منظور، ۱۴۱۴: ج ۱، ص ۷۵۸ - ۷۵۹).
۲. کامل بن ابراهیم مدنی از جمعه اصحاب امام حسن عسکری (ع) است که از تولد حضرت مهدی اطلاع داشت و از آن خبر داده است. وی از جمله کسانی است که بر جنازه امام حسن عسکری (ع) نماز خواند و در مراسم تشییع جنازه، حضرت مهدی (ع) را دیده است (اربلی، ۱۴۲۱: ج ۲، ص ۴۹۹).
۳. «رَوَى عَنْ أَبِي هَاشِمٍ أَنَّهُ سَأَلَهُ عَنْ قَوْلِهِ تَعَالَى ثُمَّ أَوْرَثْنَا الْكِتَابَ الَّذِينَ اصْطَفَيْنَا مِنْ عِبَادِنَا فَمِنْهُمْ ظَالِمٌ لِنَفْسِهِ وَمِنْهُمْ مُقْتَصِدٌ وَمِنْهُمْ سَابِقٌ بِالْخَيْرَاتِ بِإِذْنِ اللَّهِ» (۱) «قَالَ كُلُّهُمْ مِنْ آلِ مُحَمَّدٍ الظَّالِمُ لِنَفْسِهِ الَّذِي لَا يُعِزُّ بِالْإِمَامِ وَالْمُقْتَصِدُ الْعَارِفُ بِالْإِمَامِ وَالسَّابِقُ بِالْخَيْرَاتِ الْإِمَامُ فَجَعَلْتُ أَفْكَرُ فِي نَفْسِي عَظَمَ مَا أَعْطَى اللَّهُ آلَ مُحَمَّدٍ صَ وَبَكَيْتُ فَتَنَظَّرْتُ إِلَيْهِ وَقَالَ الْأَمْرُ أَعْظَمُ مِمَّا حَدَّثْتَ بِهِ نَفْسَكَ مِنْ عَظَمِ شَأْنِ آلِ مُحَمَّدٍ صَ فَأَحْمَدُ اللَّهِ أَنْ جَعَلَكَ مُتَمَسِّكًا بِحَبْلِهِمْ تُدْعَى يَوْمَ الْقِيَامَةِ بِهِمْ إِذَا دُعِيَ كُلُّ أَنْاسٍ بِإِمَامِهِمْ إِنَّكَ عَلَى خَيْرٍ» (اربلی، ۱۴۲۱: ج ۳، ص ۲۱۵).
۴. «فَبَعَثَ الْخَلِيفَةُ إِلَى الْحَسَنِ وَكَانَ مُحْبُوسًا فَاسْتَخْرَجَهُ مِنْ حَبْسِهِ وَقَالَ الْحَقُّ أُمَّةٌ جَدَّكَ فَقَدْ هَلَكَتْ. فَقَالَ لَهُ إِنِّي خَارِجٌ فِي الْعَدِّ وَ مُزِيلُ الشَّكِّ إِنْ شَاءَ اللَّهُ. فَخَرَجَ الْجَائِلِيُّ فِي الْيَوْمِ الثَّالِثِ وَ الرَّهْبَانُ مَعَهُ وَ خَرَجَ

الْحَسَنُ ع فِي نَفَرٍ مِنْ أَصْحَابِهِ فَلَمَّا بَصُرَ بِالرَّاهِبِ وَقَدْ مَدَّ يَدَهُ أَمَرَ بَعْضَ مَمَالِيكِهِ أَنْ يَقْبِضَ عَلَى يَدِهِ
الْيُمْنَى وَيَأْخُذَ مَا بَيْنَ إِصْبَعَيْهِ فَفَعَلَ وَأَخَذَ مِنْ بَيْنِ سَبَابَتَيْهِ وَالْوُسْطَى عَظْمًا أَسْوَدَ فَأَخَذَ الْحَسَنُ ع بِيَدِهِ ثُمَّ
قَالَ لَهُ اسْتَنْقِ الْأَنَ فَاثْتَسَقَى وَكَانَتِ السَّمَاءُ مُتَغَيِّمَةً فَتَقَشَّعَتْ وَطَلَعَتِ الشَّمْسُ بَيَضَاءَ فَقَالَ الْخَلِيفَةُ
مَا هَذَا الْعَظْمُ يَا أَبَا مُحَمَّدٍ فَقَالَ ع هَذَا رَجُلٌ مَرَّ بِقَبْرِ نَبِيِّ مِنْ أَنْبِيَاءِ اللَّهِ فَوَقَعَ فِي يَدِهِ هَذَا الْعَظْمُ وَمَا كُشِفَ
عَنْ عَظْمِ نَبِيِّ إِلَّا هَظَلَّتِ السَّمَاءُ بِالْمَطَرِ (راوندی، ۱۴۰۹: ج ۱، ص ۴۴۱-۴۴۲).

کتاب نامه

- ابن اثیر، عزالدین (۱۳۶۷ ش)؛ النهایه فی غریب الحدیث و الاثر؛ قم: اسماعیلیان.
- _____ (۱۳۸۵ ق)؛ الکامل فی التاریخ؛ بیروت: دار صادر.
- ابن شهر آشوب مازندرانی، ابوجعفر محمد (۱۴۲۹ ق)؛ مناقب آل ابی طالب (ع)؛ تهران: ذوی القربی.
- ابن کثیر دمشقی، حافظ ابوالفداء [بی تا]؛ البدایه والنهایه؛ بیروت: دار الفکر.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ ق)؛ لسان العرب؛ بیروت: دار البیروت.
- اربلی، ابوالحسن علی بن عیسی (۱۴۲۱ ق)؛ کشف الغمه فی معرفه الائمه؛ قم: رضی.
- اشعری، علی بن اسماعیل (۱۴۰۰ ق)؛ مقالات الاسلامیین و اختلاف المصلیین؛ بیروت: دار النشر.
- فرانزشتایتر.
- ایجی، عضدالدین عبدالرحمان (۱۳۷۰ ش)؛ شرح المواقف؛ قم: شریف رضی.
- بوسعدی، فرشته (۱۳۸۹)؛ «نقش یاران ایرانی امامان نهم، دهم و یازدهم شیعه در تاریخ فرهنگ اسلامی»؛ پایان نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما: اصغر منتظرالقائم، استاد مشاور: محمدعلی چلونگر، دانشگاه اصفهان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
- بهارلویی، عبدالله (۱۳۸۶ ش)؛ «امام عسکری (ع) و شبکه وکالت»؛ شمیم یاس، ش ۴۹.
- بهنیافر، احمدرضا (۱۳۹۱ ش)؛ «مواضع و اقدامات سیاسی امام حسن عسکری (ع) در برابر خلافت عباسی»؛ فصلنامه تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، سال سوم، ش ۷.

- پاک‌نیابت‌ریزی، عبدالکریم (۱۳۸۱ ش)؛ «سیری در سیره فردی و اجتماعی امام حسن عسکری (ع)»؛ مبلغان، ش ۲۹.
- _____ (۱۳۸۶ ش)؛ «رهنمودهای امام حسن عسکری (ع) برای زنان»؛ مبلغان، ش ۸۹.
- _____ (۱۳۸۸ ش)؛ «پاسخ‌های امام حسن عسکری (ع) به ده پرسش فقهی»؛ مبلغان، ش ۱۲۶.
- تستری، محمدتقی (۱۴۱۹ ق)؛ قاموس الرجال؛ قم: جامعه مدرسین.
- تهانوی، محمدعلی [بی‌تا]؛ کشاف اصطلاحات و الفنون؛ بیروت: مکتب اللبنان ناشرون.
- حاجی‌زاده، یدالله (۱۳۹۳ ش)؛ «غالیان دوره امام رضا (ع) و چگونگی برخورد آن حضرت (ع) با آنها»؛ تاریخ اسلام، ش ۵۷.
- حرّانی، ابن شعبه (۱۳۹۷ ق)؛ تحف العقول؛ قم: مؤسسه نشر اسلامی جامعه مدرسین.
- حسینی، سیدجواد (۱۳۸۴ ش)؛ «گوشه‌هایی از تلاش علمی امام حسن عسکری (ع)»؛ مبلغان، ش ۶۶.
- حقّی بروسوی، اسماعیل [بی‌تا]؛ تفسیر روح البیان؛ بیروت: دار الفکر.
- خویی، سیدابوالقاسم [بی‌تا]؛ التنقیح فی شرح العروه الوثقی؛ تقریر: غروی؛ [بی‌جا]؛ [بی‌نا].
- دهقانی، روح‌الله (۱۳۹۵ ش)؛ «تحلیل و بررسی سیاست فرهنگی ابن‌اء الرضا (امام جواد، هادی و عسکری (ع))»؛ فرهنگ رضوی، س ۴، ش ۱۶.
- ذهبی، شمس‌الدین (۱۴۱۳ ق)؛ سیر اعلام النبلاء؛ تحقیق: علی ابوزید و دیگران؛ بیروت: مؤسسه الرساله.
- راوندی، قطب‌الدین سعید بن هبه‌الله (۱۴۰۹ ق)؛ الخرائج و الجرائح؛ قم: مؤسسه امام مهدی (عج).
- زینلی، بهمن و سیدمحمدصادق حسینی کجانی (۱۳۹۹ ش)؛ «مقایسه نحوه مواجهه امام حسن عسکری (ع) با اقدامات ضداسلامی خلفای عباسی و جریان‌های شبهه‌افکن»؛ امامیه پژوهی، س ۶، ش ۱۲.
- شهرستانی، محمد بن عبدالکریم (۱۴۱۵ ق)؛ الملل و النحل؛ بیروت: دار المعرفه.
- شهید ثانی، زین‌الدین بن علی (۱۴۰۴ ق)؛ روض الجنان؛ قم: مؤسسه آل البيت (ع).
- طبرسی، احمد بن علی (۱۴۰۳ ق)؛ الاحتجاج علی اهل اللجاج؛ مشهد: نشر المرتضی.
- طوسی، ابن حمزه (۱۴۱۲ ق)؛ الثاقب فی المناقب؛ قم: مؤسسه انصاریان.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۱ ق)؛ الغیبه؛ قم: دار المعارف الإسلامية.
- عابدی، محمد (۱۳۸۳ ش)؛ «جلوه‌های هدایت در سیره و سخن امام حسن عسکری»؛ مبلغان، ش ۵۴.

قاضی زاهدی گلپایگانی، احمد (۱۳۹۲ ش)؛ پرسش‌های مردم و پاسخ‌های امام حسن عسکری (ع)؛ مترجم: محمد حسین رحیمیان؛ مشهد: مؤسسه فرهنگی پیوند با امام (ره).

کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۱ ق)؛ الکافی؛ بیروت: دار صعب.

مدبر، حسین (۱۳۹۷ ش)؛ «تحلیل صدوری و گونه‌شناسی احادیث امام عسکری (ع) با توجه به جریان‌هایی فکری و اجتماعی معاصر ایشان»؛ پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما: فرهاد عباسی، جامعه المصطفی‌العالمیه، مجتمع آموزش عالی امام خمینی (ره)، مدرسه عالی قرآن و حدیث.

مسعودی، علی بن حسین [بی‌تا]؛ اثبات الوصیه؛ قم: بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود (عج).

مفید، محمد بن نعمان (۱۴۲۴ ق)؛ الإرشاد؛ قم: المؤتمر العالمي لالفیه الشیخ المفید.

مقدسی، ابو عبد الله محمد بن احمد (۱۴۱۱ ق)؛ أحسن التقاسیم فی معرفة الأقالیم؛ القاهرة: مكتبة مدبولی.

وفا، جعفر (۱۳۸۸ ش)؛ «سیره سیاسی امام حسن عسکری (ع)»؛ پیام، ش ۹۵.

یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب [بی‌تا]؛ تاریخ یعقوبی؛ بیروت: دار صادر.

References

- Abedi, Mohammad. 1383 Sh. "Jilvih-hāyi hidāyat dar sīrih va sukhan-i Imam Ḥasan 'Askarī." *Muballighān*, no. 54: 7-14.
- Ash'arī, 'Alī b. Ismā'īl al-. 1400 AH. *Maqālāt al-Islāmiyyīn wa-ikhtilāf al-muṣallīn*. Beirut: Franz Steiner Publications.
- Baharluei, Abdollah. 1386 Sh. "Imam 'Askarī va shabakih-yi vikālat." *Shamīm-i yās*, no. 49.
- Behniafar, Ahmadreza. 1391 Sh. "Mawāzi' va iqdāmāt-i siyāsī-yi Imam Ḥasan 'Askarī dar barābar-i khilāfat-i 'Abbāsī." *Tārīkh-i farhang va tamaddun-i Islāmī* 3, no. 7: 63-84.
- Busaedi, Fereshteh. 1389 Sh. "Naqsh-i yārān-i Īrānī-yi Imāmān-i Nuhum, Dahum va Yāzdahum-i Shī'a dar tārīkh-i farhang-i Islāmī." MA diss. University of Isfahan.
- Dehghani, Roohollah. 1395 Sh. "Taḥlīl va barrasī-yi siyāsāt-i farhangī-yi abnā' al-Riḍā (Imam Jawād, Hādī va 'Askarī)." *Farhang-i Raḍawī* 4, no. 16 (February): 7-45.
- Dhababī, Shams al-Dīn al-. 1413 AH. *Siyar a'lām al-nubalā'*. Edited by Ali Abu Zayd. Beirut: al-Risala Institute.

- Hajizadeh, Yadollah. 1393 Sh. "Ghāliyyān-i dawrih-yi Imām Riḍā va chigūnigī-yi barkhurd-i ān ḥaḍrat bā ānhā." *Tārīkh-i Islam* 15, no. 57 (May): 49-92.
- Haqqī Bursevi, Ismail. n.d. *Tafsīr rūḥ al-bayān*. Beirut: Dār al-Fikr.
- Ḥarrānī, Ibn Shu‘ba al-. 1397 AH. *Tuḥaf al-‘uqūl*. Qom: Islamic Publishing Institute affiliated with the Society of Seminary Teachers.
- Hosseini, Seyed Javad. 1384. "Gūshih-hāyī az talāsh-i ‘ilmī-yi Imām Ḥasan ‘Askarī." *Muballighān*, no. 66: 20-29.
- Ibn Athīr, ‘Izz al-Dīn. 1367 Sh. *Al-Nihāya fī gharīb al-ḥadīth wa-l-athar*. Qom: Ismailian.
- Ibn Athīr, ‘Izz al-Dīn. 1385 AH. *Al-Kāmil fī al-tārīkh*. Beirut: Dār Ṣādir.
- Ibn Kathīr al-Dimashqī, Ḥāfiẓ Abū al-Fadā’. n.d. *Al-Bidāya wa-l-nihāya*. Beirut: Dār al-Fikr.
- Ibn Manẓūr, Muḥammad b. Mukarram. 1414 AH. *Lisān al-‘Arab*. Beirut: Dār al-Bayrūt.
- Ibn Shahrāshūb al-Māzandarānī, Abū Ja‘far Muḥammad. 1429 AH. *Manāqib Āl Abī Ṭālib*. Tehran: Dhawī al-Qurbā.
- Ījī, ‘Aḍud al-Dīn ‘Abd al-Raḥmān al-. 1370 Sh. *Sharḥ al-mawāqif*. Qom: Sharīf Raḍī.
- Irbilī, Abū al-Ḥasan ‘Alī b. ‘Īsā. 1421 AH. *Kashf al-ghimma fī ma‘rifat al-‘imma*. Qom: Raḍī.
- Khoei, Sayyid Abu al-Qasim. n.d. *Al-Tanqīḥ fī sharḥ al-‘urwat al-wuthqā*. Edited by Gharawi. N.p.
- Kulaynī, Muḥammad b. Ya‘qūb al-. 1401 AH. *Al-Kāfī*. Beirut: Dār Ṣa‘b.
- Mas‘ūdī, ‘Alī b. al-Ḥusayn al-. n.d. *Ithbāt al-waṣīyya*. Qom: Cultural Foundation of the Promised Mahdi.
- Modabber, Hossein. 1397 Sh. "Taḥlīl-i ṣudūrī va gūnih-shināsī-yi aḥādīth-i Imām ‘Askarī bā tavajjuh bih jaryān-hāyi fikrī va ijtimā‘ī-yi mu‘āṣir-i īshān." MA diss. Imam Khomeini Higher Education Complex.
- Mufīd, Muḥammad b. Nu‘mān al-. 1424 AH. *Al-Irshād*. Qom: World Congress on the Millennium of al-Shaykh al-Mufīd.
- Muqaddasī, Abū ‘Abd Allāh Muḥammad b. Aḥmad al-. 1411 AH. *Aḥsan al-taqāsīm fī ma‘rifat al-aqālīm*. Cairo: Madbouli Library.
- Paknia Tabrizi, Abdolkarim. 1381 Sh. "Sayrī dar sīrih-yi fardī va ijtimā‘ī-yi Imām Ḥasan ‘Askarī." *Muballighān*, no. 30: 15-28.
- Paknia Tabrizi, Abdolkarim. 1386 Sh. "Rahnumūd-hāyi Imām Ḥasan ‘Askarī barāyi zanān." *Muballighān*, no. 89: 11-17.
- Paknia Tabrizi, Abdolkarim. 1388 Sh. "Pāsukh-hāyi Imām Ḥasan ‘Askarī bih dah pursish-i fiqhī." *Muballighān*, no. 126: 9-16.

- Qāḍī Zāhidī Gulpāyigānī, Aḥmad. 1392 Sh. *Pursish-hāy mardum va pāsukh-hāyi Imam Ḥasan ‘Askarī*. Translated by Mohammad Hossein Rahimian. Mashhad: Cultural Institute of Connection to Imam.
- Rāwandī, Quṭb al-Dīn Sa‘īd b. Hibat Allāh al-. 1409 AH. *Al-Kharā’ij wa-l-jarā’ih*. Qom: Imam Mahdi Institute.
- Shahīd al-Thānī, Zayn al-Dīn b. ‘Alī al-. 1404 AH. *Rawḍ al-jinān*. Qom: Āl al-Bayt Institute.
- Shahrastānī, Muḥammad b. ‘Abd al-Karīm al-. 1415 AH. *Al-Milal wa-l-niḥal*. Beirut: Dār al-Ma‘rifā.
- Ṭabarsī, Aḥmad b. ‘Alī al-. 1403 AH. *Al-Iḥtijāj ‘alā ahl al-lijāj*. Mashhad: Al-Murtaḍā Publications.
- Tahānuwī, Muḥammad ‘Alī. n.d. *Kashshāf iṣṭilāḥāt al-funūn wa-l-‘ulūm*. Beirut: Maktab al-Lubnan Nāshirūn.
- Ṭūsī, Ibn Ḥamza al-. 1412 AH. *Al-Thāqib fī al-manāqib*. Qom: Ansarian Institute.
- Ṭūsī, Muḥammad b. al-Ḥasan al-. 1411 AH. *Al-Ghayba*. Qom: Dār al-Ma‘ārif al-Islāmiyya.
- Tustarī, Muḥammad Taqī. 1419 AH. *Qāmūs al-rijāl*. Qom: Society of Seminary Teachers.
- Vafā, Jafar. 1387 Sh. “Sīrih-yi siyāsī-yi Imam Ḥasan ‘Askarī.” *Payām*, no. 93: 36-47.
- Ya‘qūbī, Aḥmad b. Abī Ya‘qūb al-. n.d. *Tārīkh-i Ya‘qūbī*. Beirut: Dār Ṣādir.
- Zeynali, Bahman and Seyyed Mohammad Sadegh Hoseyni Kojani. 2021. “Comparison of Imam Hasan Askari’s (AS) Confrontation with Anti-Islamic Actions of the Abbasid Caliphs and Skeptical Currents.” *Journal of Imamiyyah Studies* 6, no. 12 (March): 235-76.